

Dyczek, Piotr

Początki osadnictwa w Messenii

Studia i Materiały Archeologiczne 10, 11-32

2000

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez **Muzeum Historii Polski** w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Piotr Dyczek

Początki osadnictwa w Messenii

Messenia należy do tych krain geograficznych Grecji Lądowej, które od zarania dziejów interesowały człowieka. Wynikało to przede wszystkim z warunków naturalnych; składają się na nie urodzajne gleby, dostatek wody, bogate w zwierzyńę lasy, jaskinie i grotty dogodne do zamieszkania, doliny naturalnie bronione przed niespodziewanym atakiem, wyniosłe wzgórza nadające się do zakładania obronnych osad¹. Messenia leży również na pradawnym szlaku handlowym biegnącym wzdłuż wschodniego brzegu Adriatyku i Morza Jońskiego. Wiódł on, jak się wydaje, na Kretę i Cyklady.

W niniejszym artykule skoncentruję się na przemianach osadniczych i kulturowych tego obszaru południowo-zachodniego Peloponezu, który leży między ujściem rzeki Alfejos i przylądkiem Katakolon na północy, a przylądkiem Akritas na południu (odległość między tymi przylądkami wynosi ok. 100 km). W najszerszym miejscu, a więc od wysepki Potte, do przejścia w Tajgecie - Langadha², Messenia ma ok. 50 km. Powierzchnia tej krainy wynosi ok. 3800 km² (fig. 1).

O najwcześniejszych etapach osadnictwa na obszarze Messenii wiemy dotychczas niewiele. Nie prowadzono bowiem specjalnych prac archeologicznych, zmierzających do poznania typu i zasięgu kultur, które mogły rozwijać się w południowo-zachodniej części Peloponezu. Dane na ten temat uzyskiwano przeważnie w trakcie badań stanowisk, które przyciągnęły uwagę badaczy rodzajem późniejszego osadnictwa.

Chociaż pozostałości po działalności człowieka paleolitycznego w Messenii nie są liczne³, jak wynika z prac S. S. Weinberga⁴ i E. S. Higgsa⁵, to stanowią one pewną całość ze znaleziskami z innych części południowej Europy. Resztki osadnictwa ze starszej epoki kamienia odkryto w roku 1958 najpierw w Tessalii⁶, później w Elidzie⁷, a następnie także na Chalkidyce i w Argolidzie⁸. Neandertalczyk opanował tam jaskinie, przystosowując je do stałego zamieszkania. Po neandertalczykach pozostał materiał kamienny, który zaliczamy do kultury lewaluasko-mustierskiej. Wydaje się zatem, że pierwsi mieszkańcy przebyli na obszar południowo-zachodniej Europy między 80 000

Artykuł jest poszerzoną wersją rozdziału pracy doktorskiej przedstawionej na Wydziale Historycznym UW w 1990 roku. Autor jest samodzielnym pracownikiem naukowym IA UW.

¹ J.L. Bintliff, *Natural Environment and Human Settlement in Prehistoric Greece*, vol. I [BAR 28], Oxford 1977.

² L.F. Fitzhordinge, *The Spartans*, London 1980, p. 16.

³ G. Kourtessi-Philippakis, *Le Paléolithique de la Grèce Continentale*, Paris 1986.

⁴ S.S. Weinberg, *The Stone Age in the Aegean* [CAH 36], Cambridge 1965, col. 557-565.

⁵ E.S. Higgs, *Stone Age Industries of Greece*, La Préhistoire 1968, p. 223; D.R. Teocharis, *The Stone Age in Greece*, in: G.A. Christopoulos, C. Baties, *History of the Hellenic World*, vol. I, London 1974, p. 88 sq., M.E. Caskey, *New Letters from Greece*, AJA 83, 1974, p. 325.

⁶ V. Milojčić, *Die neuen mittel-und altpaläolithischen Funde von der Balkanshalbinseln*, Germania 36, 1958, p. 319-324.

⁷ J. Servais, *Outils paléolithiques d'Elis*, BCH 85, 1961, p. 1-9.

⁸ Kourtessi-Philippakis, *op. cit.*, p. 142-188.

a 30 000 lat p.n.e. Do tego samego typu należą narzędzia kamienne znalezione w Messenii, a zatem możemy przyjąć, jak sądzę, że opanowanie tej krainy nastąpiło mniej więcej równocześnie z innymi obszarami Grecji.

Najpierw zaczęto zasiedlać północną Messenię. Chociaż nie można wykluczyć, że ze względu na ukształtowanie powierzchni trasy wędrówek wiodły wzdłuż wybrzeża, to jednak na dłuższy pobyt wybierano miejsca odległe od brzegu morskiego. Na północy w okolicy Olimpji natrafiono na narzędzia kamienne należące do kultur lewaluasko-mustierskiej i oryniackiej⁹. Mniej pewne są informacje, według których kamienne narzędzia ze starszej epoki kamienia znaleziono w okolicy Nichorii, o czym poinformował w roku 1962 R. Howell¹⁰. Ten sam badacz stwierdził także ślady wczesnego osadnictwa w dolinie Velika. Narzędzia były znajdowane przede wszystkim w grotach, czyli miejscach przeważnie trudno dostępnych i dlatego bezpiecznych. Np. grotta Vourazi - szerokości 200 m i głębokości 10 m - leżąca 14 km od wybrzeża na zboczu urwistej skały, była zamieszkała przez ludzi posługujących się obsydianem¹¹. Z kolei w grocie Ple-siadha natrafiono na resztki obrobionego rogowca. Naturalną ochronę dawała także nadbrzeżna „Grotta Nestora”.

Już te stosunkowo nikłe ślady osadnictwa, pochodzące ze starszej epoki kamienia, wydają się wskazywać, że mimo pewnego odizolowania Messenii pasmami gór od innych części Grecji, ludzie pokonywali trudności, aby opanować teren, który wydawał im się bezpieczny. Bliskość wody - wszystkie zasiedlone grotty leżały w pobliżu strumieni lub źródeł - obfitość pożywienia i przede wszystkim - bezpieczne jaskinie, przyciągały ludzi. Trzeba jednocześnie zaznaczyć, że poziom rozwoju kultury materialnej znany w Messenii nie odbiegał od tego z innych części Grecji. Występowanie wśród znalezisk obsydianu, świadczy o umiejętności zdobywania niezbędnych surowców nawet z odległych terenów.

Z neolitu znamy więcej osad (**fig. 2**)¹². Najstarsza została zlokalizowana w Ayios Andreas na półwyspie Katakolon. Sądzi się, że w Lepreon istniała osada obronna (?). Z okresu neolitu ceramicznego pochodziły osady w Voidhokilia, a także w Vigla, gdzie natrafiono na jamy zasobowe. Wydaje się, że nie wszystkie wyżej wspomniane miejsca były zamieszkałe na stałe i że nadal jednak głównie zamieszkiwano w jaskiniach.

Inaczej było na południu Messenii w dolinie Velika. Tam natrafiono na pozostałości osad otwartych i długo zasiedlonych jaskiń. W Kokora o intensywności użytkowania świadczą duże ilości kości zwierzęcych, w Kokkinichimata - fragmenty ceramiki¹³. Na cały szereg zamieszkałych w neolicie jaskiń natrafiono w Koatalos. Leży ona ok. 3,5 km na południowy zachód od Kambos¹⁴. W jaskiniach wśród znalezisk dominowały fragmenty ceramiki.

Nie wszyscy naukowcy są zgodni co do charakteru osadnictwa. Większość jest skłonna sądzić, że chodzi o regularnie i dłużej zamieszkałe osady i grotty. S.S. Weinberg stoi jednak na stanowisku, że w Messenii w neolicie istniała jedna tylko osada - w Malthi¹⁵.

Jak się wydaje, w późnym neolicie wzrasta ilość ludności na wschodnim wybrzeżu Peloponezu. Ten stan rzeczy, jak stwierdziła w roku 1956 Ekspedycja Niemie

⁹ E. Vermeule, *Greece in the Bronze Age*, Chicago, London 1966, p. 5 sq.

¹⁰ MME, p. 118 sq.

¹¹ Messenia III, p. 123-177.

¹² Cf. V. Dimitrescu, *Observations sur certaines problèmes de l'néolithique de l'Europe sud-orientale*, Dacia 2, 1958, p. 35-58.

¹³ Messenia I, p. 251.

¹⁴ *Ibidem*; Hope Simpson, *op.cit.*, p. 236-239.

¹⁵ Weinberg, *op.cit.*, p. 526, fig. 15,16.

cka w Argissa, trwał do końca neolitu przedceramicznego¹⁶. Tendencja ta utrzymuje się także w następnej fazie neolitu, lecz proces przybiera na intensywności - jak potwierdziły to badania w Koryncie w roku 1937¹⁷. Weinberg tłumaczy to zjawisko faktem, że nowi przybysze przywędrowali z Bliskiego Wschodu. Jednakże nie można wykluczyć migracji z kierunku północnego. Za słuszością tej hipotezy przemawia fakt, że wkrótce zaczyna wzrastać także liczba osad w północnej Grecji. W świetle odkryć dokonanych w Lepenskim Virze, na obszarze dzisiejszej Jugosławii, gdzie natrafiono na pozostałości dużej osady neolitycznej, musiały ulec zmianie pierwotne koncepcje na temat osadnictwa neolitycznego. W Messenii można zaobserwować wspólne zasady przy zakładaniu osad: wewnątrz łąd, na wysokich tarasach nadrzecznych. Tylko niektóre osady leżały tuż przy źródłach lub okresowych strumieniach. Brak jam zasobowych sugeruje, jak sądzę, że większość osad była jedynie okresowym miejscem pobytu. Dłużej mieszkano w grotach i jaskiniach leżących w aluwialnych zboczach gór i dolin rzecznych. Zachowane w nich narzędzia kamienne wykonane są z przeważnie z obsydianu cykladzkiego, ale także z lokalnego rogowca.

Grecję skolonizowali prawdopodobnie przybysze z Azji Mniejszej, której klimat i cechy geograficzne są zbliżone do warunków panujących w Grecji. L. Barnabo Brea w takiej właśnie migracji szuka przyczyny powstania kultury Stentinello. Tak więc Messenia mogła znaleźć się na jednym ze szlaków wędrówek. Być może nowi osadnicy przybywali na teren Messenii także od północy. Na potwierdzenie tego przypuszczenia nie mamy jednak dostatecznych dowodów. Możliwe, że osada w Lepenskim Virze była jednym z punktów osadniczych znaczących szlak wędrówek.

Neolit w Messenii wydaje się występować w wykształconej formie - nie znaleziono tam śladów stopniowego rozwoju. Ceramika znana z Malthi nie ma form przejściowych. Mimo położenia niektórych punktów osadniczych w pobliżu wybrzeża, nie znaleziono śladów świadczących o rozwiniętym rybołówstwie¹⁸.

Na przełomie neolitu i epoki brązu rośnie liczba osad w całej Messenii. Zlokalizowano 22 z nich, istnienie 13 dalszych jest bardzo prawdopodobne (**fig. 3**). Najdalej na północy odkryto osadę w Skafidhia (Anemomilo). Była ona położona na brzegu morza. Zasięg i plan osady nie są pewne. Znaleziono fragmenty obsydianu obrobionego w sposób charakterystyczny dla początku epoki brązu na obszarze egejskim¹⁹. Również charakterystycznie opracowany kamień - rogowiec - był znaleziony w oddalonej ok. 1 km od morza osadzie w Ayios Ioannis (Sodhiotissa)²⁰. Mamy dowody, że nadal była zasiedlona neolityczna osada w Ayios Andreas. Znaleziono w tym miejscu kilka idoli wczesnocykladzkie²¹.

Zapotrzebowanie na obsydian cykladzki nie skończyło się wraz z rozpoczęciem produkcji narzędzi z miedzi. Na obszarze Messenii utrzymywały się nadal niektóre neolityczne tradycje widoczne w obróbce narzędzi kamiennych. Być może powodem dłuższego używania wytworów z kamienia był utrudniony dostęp do złóż miedzi.

W początku epoki brązu w systemie osadniczym obserwujemy nowe zjawisko. Następuje proces zdobywania nowych terenów, początkowo nad Alfejosem i jego dopływami, ponieważ skolonizowane wcześniej obszary nie mogły przyjąć większej liczby osadników. W leżącej 11 km od morza Strefi, znaleziono fragmenty ceramiki pocho-

¹⁶ V. Milojević, J. Boessneck, M. Hope, *Die deutschen Ausgrabungen aus der Argissa-Magula in Thessalien. Neolithikum so wie die Tier- und Pflanzenreste*, Bonn 1962, p. 27 sq.

¹⁷ S.S. Weinberg, *Remains from Prehistoric Corinth*, Hesperia 6, 1937, p. 492.

¹⁸ Milojević, Boessneck, Hope, *op.cit.*, p. 24 sq.

¹⁹ J. Sperling, *Exploration in Elis*, 1939, AJA 46, 1942, p. 85 sq., Messenia I, p. 225.

²⁰ Messenia I, p. 225.

²¹ Sperling, *op.cit.*, p. 82; Messenia I, p. 224.

dzącej z okresu wczesnohelladzkiego II (WH II). Prawdopodobnie również we wczesnej epoce brązu należy szukać początków osadnictwa w Olimpii. W okolicy tzw. Nowego Muzeum, natrafiono bowiem na pozostałości po osadzie z tego okresu, m.in. w miejscu połączenia Alfejosu z jednym z dopływów - Kladheon - znaleziono ceramikę datowaną na wczesną epokę brązu. Także w warstwach leżących poniżej poziomu późniejszego sanktuarium klasycznego znaleziono fragmenty naczyń z tego okresu.

Z obszaru wyżyn nadbrzeżnych leżących w Tryfilii znamy trzy osady. W okolicy Kato Samikon znaleziono fragmenty ceramiki wczesnohelladzkiej oraz tzw. ceramiki adriatyckiej. Wspominają o tym J. Sperling oraz McDonald. Natomiast ciągłość osadniczą stwierdzono w Lepreon. W miejscu, gdzie wcześniej funkcjonowała osada neolityczna, natrafiono na fragmenty ceramiki z epoki brązu²². Bardzo interesujące zagadnienie wiąże się z osadą w Yannitsochori (Ayios Yeoryios). Na niskim wzgórzu, ok. 1,5 km od morza, znaleziono kawałki obsydianu, które zostały wydatowane na okres WH II. Wydaje się, że osada ta funkcjonowała w fazach: najpierw zajęto wzgórze po jednej stronie ujścia Nedy, a po jakimś czasie osadę opuszczono, jednocześnie wznosząc nową na drugim brzegu rzeki. Na fragmenty ceramiki WH II natrafiono także w Gargalini. Jakkolwiek istnienie w tym miejscu osady jest bardzo prawdopodobne, to jednak brak bliższych danych.

Niektóre osady zostały zniszczone niezależnie od woli człowieka. Na przykład, osada w Petrochorii, która powstała we wczesnej epoce brązu została zatopiona przez morze. Oprócz kawałków obsydianu i rogowca, dotwały do naszych czasów fundamenty niektórych jej domostw. Na wzgórzu zachowały się też pozostałości cmentarzyska z okresu WH²³. Wśród fragmentów ceramiki pochodzących z tzw. Groty Nestora są i takie, które można datować na okres WH II, co dowodzi, że korzystanie z groty było kontynuowane²⁴. Istnieją także znaleziska sugerujące jedynie istnienie osad, lecz nie dające całkowitej pewności w tym względzie. Np. nie całkiem pewne jest istnienie osady z omawianego okresu w Pylos. Nie mamy także dostatecznie pewnych danych co do charakteru śladów znalezionych w Methoni. Poglądy naukowców nie są spójne. S. Marinatos w ogóle nie wspomina o takim punkcie osadniczym, natomiast J.L. Caskey twierdzi, że istniała tam osada, którą datuje na okres WH. O znalezieniu ceramiki z późnej epoki brązu w Finikous informował już N. Valmin²⁵. Przeprowadzona później prospekcja archeologiczna potwierdziła występowanie na tym terenie naczyń oraz kawałków narzędzi kamiennych z wczesnej epoki brązu²⁶.

Znaczne zagęszczenie punktów osadniczych w okresie WH występuje w dorzeczu Pamissos. Najprawdopodobniej wtedy właśnie powstała osada w Malthi. Późniejsze przebudowy spowodowały zniszczenie wczesnych śladów. Jedynie stratygrafia dostarcza dowodów na istnienie dwóch faz osadnictwa. Starsza faza charakteryzowała się występowaniem budynków z absydą. Są one datowane na okres WH II i III²⁷.

Fragmenty ceramiki, na podstawie których można by określić chronologię, nie znajdują analogii. Próby datowania na podstawie naczyń znalezionych we wschodniej części Peloponezu nie dają jednoznacznych rezultatów²⁸. Kłopoty z datowaniem potę-

²² K. Zachos, Ayios Dhimitrios; *An Early Helladic Settlement in Ancient Triphilia* [SIMA 71], Göteborg 1986, p. 29-35.

²³ Messenia I, p. 243 sq.

²⁴ *Ibidem*, p. 243; Messenia II, p. 32.

²⁵ N. Valmin, *Études topographiques sur la Messénie Ancienne*, Lund 1930, p. 157.

²⁶ Messenia I, p. 247.

²⁷ J.L. Caskey, *Greece, Crete and the Aegean Islands in the Early Bronze Age*, CAH 26(a), col. 790.

²⁸ L. Dor, L. Jannorag, M. i H. Effenterre, *Kirra, études de préhistoire phocidienne*, Paris 1960, fig. 106; A.D. Keramopoullous, *Thebala*, ADelt 1917, pl. I. 1.

guje również tzw. ceramika adriatycka. Pewne ilości fragmentów ceramicznych znalezionych m.in. w grobach należą do tego typu naczyń. Ceramika adriatycka pochodzi prawdopodobnie z późniejszego okresu. Nie można przy obecnym stanie badań ustalić, dlaczego odnajdujemy ją w warstwach z okresu WH II i III²⁹.

Pierwsze wczesnohelladzkie domy w Malthi były zapewne wykonane z drewna. W pomieszczeniu D 15 natrafiono na jamy po słupach (fig. 4). Zawierały one fragmenty spalonego drewna przemieszane z fragmentami ceramiki. Według Valmina jest to dowód, że osada została zniszczona w tym wczesnym okresie.

Początkowo, jak zdołano ustalić, budynki w Malthi były skoncentrowane w trzech grupach (osadach?). W północnej części wzgórza uchwycono fragmenty 10 budowli. Pięć lub sześć z nich stało w najwyższej partii wzgórza. Ostatnia, najgorzej zachowana grupa zajmowała południowo-wschodnią część akropoli*. Nie są jasne pozostałości archeologiczne zauważone między grupami domów, nie wiadomo również, jakie występowały między nimi związki. Łatwiej odpowiedzieć na pytanie, dlaczego domy zostały tak właśnie rozmieszczone.

Pierwsza grupa - jak się sądzi - była związana z małym źródłem. Domy położone w centrum - to, według odkrywcy, siedziba władcy, co jednak wydaje się mało prawdopodobne. Trzecia grupa budowli była usytuowana w miejscu osłoniętym od wiatru i mogła być rzeczywiście osadą. Jej domy były niewielkie, nie bronione umocnieniami. Valmin uważał zatem, że te trzy punkty osadnicze były ze sobą związane funkcjonalnie i stanowiły łącznie jeden kompleks. Chociaż nie mamy dowodu na słuszność tej hipotezy, wydaje się ona bardzo prawdopodobna. Takie rozwiązanie zagospodarowania przestrzeni w Malthi przypomina układ znany z Gonia i Orchomenos z tego samego okresu³⁰.

Najstarsze domy Malthi były zakończone absydą. Prawdopodobnie zostały zbudowane w okresie przejściowym między neolitem a wczesną epoką brązu. Dom A 2 wzniesiony z małych kamieni łączonych gliną został odkryty w roku 1921³¹. Jego absyda zwrócona jest ku północy. Długość domu wynosiła 4 m (w tym absyda 1,25 m), zaś szerokość - 6 m. Do domu wchodziło się od wschodu. Wewnątrz, w narożniku południowo-zachodnim, na półokrągłym kamieniu, znajdowało się palenisko. W przeciwnym narożniku znaleziono fragmenty dużego pitosu. W pomieszczeniu były również odłamki tzw. sosjerek, datowane przez odkrywcę na koniec neolitu. Jak sądzę, należą one do wytworów charakterystycznych dla kultury Korakou³². W osadzie najmniejszy był dom D 20 - 2,6 m x 1,45 m. Można się w nim dopatrzeć podobieństwa do domu N w Eutrezis w Beocji. Największym domem z absydą był dom oznaczony symbolem D 51. Jego pozostałości zachowały się pod późniejszą bramą północną miasta, ale oczywiście budynek został bardzo zniszczony. Zachowane fundamenty dają wyobrażenie o jego skali: 8,0 m x 5,5/6,0 m. Wśród znalezisk dominowała ceramika adriatycka.

W drugiej fazie istnienia Malthi dominują domy na planie prostokąta. Ich chronologia nie jest jasna. Dom A 10-14 został wzniesiony bezpośrednio przed budową muru obronnego, na szczycie wzgórza. Ściany wykonano niedbale z małych kamieni. Dom posiadał pięć pokoi. Palenisko, które, jak wskazują ślady, było używane przez dłuższy czas, znajdowało się na zewnątrz. Fragmenty ceramiki kuchennej, pitosów oraz szarej i

²⁹ N. Valmin, *The Swedish Messenia Expedition*, Lund 1938, p. 254.

* Słowo „akropola”, jakkolwiek nie mające tradycji w języku polskim, wydaje mi się bardziej poprawnym spolszczeniem greckiego słowa *ἄκρόπολις*.

³⁰ K. Gebauer, *Forschungen in der Argolis*, AA 1939, fig. 55.

³¹ Valmin, *op. cit.*, p. 27-33.

³² C. Renfrew, *The Emergence of Civilisation: The Cyclades and the Aegean in the Third Mill. B.C.*, London 1972, p. 100.

zółtej ceramiki minijskiej, zdaniem Valmina, pozwalają datować to założenie na okres WH III, chociaż datowanie to jest dyskusyjne.

Po zachodniej stronie wzgórza odsłonięto, również zniszczony przez późniejsze konstrukcje, dom A 33, 35, 40. Był on zbudowany na oryginalnym planie. Budowla składała się z trzech lub czterech otwartych lodżii. Całkowita długość tej konstrukcji wynosiła 6,75 m, zaś szerokość 3,65 m. Na podstawie ceramiki przypuszcza się, że dom ten był użytkowany w okresie WH III. Również nietypowe rozwiązanie uchwycono w konstrukcji domu D 40, 43-46. Prostokątna budowla (7,35 m x 5,5 m) została wewnątrz podzielona na dwie 3-pokojowe części. W jednym z kompleksów (D 45), w narożniku odsłonięto prostokątną konstrukcję kamienną - prawdopodobnie grób. W warstwie rumowiskowej budowli dominowała ceramika adriatycka. Na uwagę zasługują również znalezione w rumowisku fragmenty płyt ceramicznych, w których odkrywca rozpoznał odłamki dachówek. Oznaczałoby to pierwszą tak wczesną (WH III) budowlę w Malthi, której dach był pokryty dachówkami.

Bogatsze wyposażenie zawierał dom D 36-38. Oprócz fragmentów naczyń, należących do typu ceramiki protominijskiej, była w nim siekiera wykonana z niezidentyfikowanego zielonego kamienia, a także 6 spiral z miedzianego drutu.

Do okresu WH należą także trzy pochówki zlokalizowane na tzw. obszarze C 3, tj. na cmentarzu południowym. Pochówki te trudno zakwalifikować do określonego typu, ponieważ łączą w sobie różne cechy. Grób XXXVII miał rozmiary 2,05 m x 0,75 m. Była to płytka (0,35 m) jama, w której złożono dwie starsze osoby i jedno dziecko. Do wyposażenia należały naczynia protominijskie oraz ceramika adriatycka. Grób XXXVIII był większy. Okrągła jama miała rozmiary 2,0 m x 0,65 m. Była przykryta kamieniami i otoczona murem. Może pierwotnie pokrywał ją również nasyp ziemny. W grobie złożono 8 osób. W obu wspomnianych grobach kości znajdowały się w dużym nieładzie, przyjmuje się więc, że pełniły one rolę ossuariów. Kolejny grób (XXXIX) zawierał jeden szkielet ułożony w jamie o rozmiarach 1,5 m x 1,1 m, wykutej w skale. W opinii Valmina wykuto ją tak, aby przypominała kamienny sarkofag. Dno wyłożono matami, wyposażenie stanowiła ceramika adriatycka.

Kres drugiej fazy osadnictwa w Malthi kładzie pożar. Jego pozostałości w postaci grubej warstwy spalenizny uchwycono w wielu miejscach wzgórza. Valmin sądził, że wcześniejszą fazę osadnictwa należało datować na epokę neolitu, zaś późniejszą na okres WH. Oparł się na obserwacji chronologii względnej oraz na znalezionych fragmentach ceramiki. Sądzę jednak, że koncepcja tak wczesnego datowania pierwszej fazy, w świetle nowych ustaleń, nie jest całkiem przekonująca. Raczej należy przyjąć, że obie fazy domów - z absydami i na planie prostokąta - należą do różnych okresów wczesnej epoki brązu.

Na podstawie wykopalisk z Malthi możemy w zarysach określić charakter osadnictwa w okresie WH. Plany domów, różnice w typach grobów oraz przedmioty znalezione w obu miejscach wskazują na istnienie dawnych tradycji i nowych zwyczajów, przyniesionych przez grupy ludności napływowej. Od nich - jak sądzę - pochodzą różnice w rozplanowaniu trzech części osady. Mniej przekonująca wydaje mi się koncepcja, zgodnie z którą, usytuowanie budowli wynikało ze zróżnicowania społecznego. Sądzę, że zasadnicze znaczenie przy wyborze miejsca pod zabudowę miały warunki naturalne. Unifikacja różnych tradycji jest wyraźnie widoczna w typach naczyń, wśród których, obok prymitywnej ceramiki adriatyckiej występują naczynia protominijskie.

W innych osadach messeńskich datowanie pozostałości pobytu człowieka, na wczesną epokę brązu budzi zastrzeżenia. Na przykład, w Aristodhomion zlokalizowano osadę i cmentarzyska, znaleziono fragmenty dachówek, które kiedyś wykonano z loka

lnej gliny, odsłonięto także fundamenty małych domów. Obecność towarzyszącej im ceramiki każe datować tę osadę na okres WH II, ale pochodzenie ceramiki z tego stanowiska nie jest pewne. Z tego samego okresu zdają się pochodzić groby skrzynkowe z cmentarzyska w Ayios Ioannis³³. Na południowym stoku wzgórza Aithaia (Ellinika) natrafiono na wczesnohelladzkie idole³⁴. Jednak najbardziej interesującą osadą w Messenii w omawianym okresie jest Akovitika.

W roku 1969 P. Themelis i Th. Karageorgis odsłanili pozostałości wielkiego megaronu, nazwanego przez nich megaronem B³⁵, natomiast odsłonięte w roku następnym ruiny drugiej budowli tego samego typu - megaronem A³⁶ (fig. 5). Pierwsza z wymienionych budowli, chociaż nie zachowana w całości, jest w stanie, który pozwala na zrekonstruowanie pierwotnych rozmiarów i planu. Megaron miał długość 35 m a szerokość 15 m. Jego ściany, grubości od 0,8 m do 1,45 m, były wykonane z kamieni rzecznych łączonych wapnem (!) zmieszonym z gliną i piaskiem. Prodomos miał rozmiary 11,5 m x 10 m, zaś główny hall: 8 m x 12,5 m. Nie można wykluczyć, że w centrum głównego pomieszczenia znajdowało się palenisko. Do megaronu prowadziło wejście od zachodu. Po stronie południowo-zachodniej uchwycono też pozostałości portyku (?). Na podstawie znalezionych fragmentów ceramiki Themelis datuje tę budowlę na okres WH II. Drugi megaron, o podobnym planie, pochodzący z tego samego okresu, był mniejszy - jego długość wynosiła ok. 20 m, szerokość - 12 m. Początkowo odkrywcy sądzili, że mają do czynienia z budowlą obronną. Jednak zdaniem F. Feltena, megarony w Akovitika mają zbyt szerokie wejścia, nie nadające się do skutecznej obrony³⁷.

Patrząc na plany obu megaronów trudno nie dostrzec podobieństw między nimi i późniejszymi pałacami mykeńskimi. Ta zbieżność nie wydaje się przypadkowa. Być może zatem, uchwyciliśmy pierwsze ogniwo w długim łańcuchu przemian, które w ostatecznym efekcie zaowocowały wykształceniem formy siedziby władców mykeńskich. Jeśli zgodzimy się z poglądem S. Hillera, że genezy formy megaronów z Akovitika należy szukać w Mezopotamii, to mocne oparcie uzyskałaby teoria przejścia przez mieszkańców Łądu Greckiego idei architektury pałacowej z Bliskiego Wschodu³⁸. koncepcja ta jednak nie przekonuje mnie. Trzeba pamiętać, że podobnego typu budowle, pochodzące z wcześniejszego okresu, odsłonięto w Lerna³⁹. Obecnie przyjmuje się, że wielkie budowle megaronowe były osiągnięciem architektury łądu stałego. Według zgodnej opinii badaczy należy je wiązać z istnieniem ośrodka władzy⁴⁰.

W Messenii, podobnie jak i na innych obszarach Grecji, w okresie WH II obserwujemy żywy rozwój osadnictwa. Chociaż w chronologii bezwzględnej okres ten trwał stosunkowo długo, to jednak wiele elementów kultury neolitycznej nie zostało wypartych⁴¹. W okresie WH ulega zwiększeniu liczba osad leżących bliżej morza wokół przylądka Kokala, w pasie nadbrzeżnym między deltami Alfejosu i Nedy, wokół laguny Osmanaga i w aluwialnych dolinach Alfejosu i Pamissosu. Chociaż niektóre osady były położone na wzgórzach lub w zlewiskach - czyli miejscach naturalnie chronionych - to

³³ Messenia II, p. 235; Messenia III, p. 157.

³⁴ Hope Simpson, *op. cit.*, p. 245, pl. 50 b.

³⁵ P.G. Themelis, *Early Helladic Megaron at Akovitika in Messenia*, AAA 1970, p. 303-311.

³⁶ D. Leekley, R.N. Noyes, *Archaeological Explorations in Southern Greece*, New Jersey 1976, p. 116; S. Hiller, *Early and Late Helladic „Megara”*. *Questions of Architectural Continuity*, in: *Bronze Age Greece* [SIMA 76], Göteborg 1986, p. 85-89.

³⁷ F. Felton, *Early Urban History and Architecture of Ancien Augina* [SIMA 76], Göteborg 1986, p. 23.

³⁸ Hiller, *op. cit.*, p. 86 sq.

³⁹ Caskey, *op. cit.*, p. 17; *idem*, *Excavations at Lerna 1932-1953*, *Hesperia* 23, 1954, p. 3-30.

⁴⁰ F. Schachermayer, *Ägäische Frühzeit. Die vormykenischen Perioden des griechischen Festlandes und Kykladen*, Wien 1976, p. 5; L. Press, *Budownictwo egejskie*, wyd. 2., Warszawa 1986, p. 247.

⁴¹ Vermeule, *op. cit.*, p. 32.

jednak nie znamy pozostałości osad obronnych (być może jedynym wyjątkiem jest Akovitika). Jest to tradycja różna od tej, którą znamy z Anatolii, Cyklad, czy nawet z Attyki⁴². Pod względem zaludnienia dominują: dolina Pamissosu i Soulima.

Szczególne znaczenie przy rozważaniu problemu wędrówek ludności i trwania tradycji neolitycznych ma ceramika adriatycka. Niektóre formy nawiązywały bezpośrednio do tych, które znamy z wcześniejszego okresu. Pozostaje pytanie, czy był to konserwatyzm świadomy. Naczynia adriatyckie miały przeważnie barwę czarną lub szarą. Powierzchnie czasem zdobił ornament plastyczny w postaci guzków. Na innych wydrapywano pionowe lub poziome linie, ornament jodełkowy i szewrony oraz zygzaki. Część tych naczyń wyprodukowano na miejscu, inne importowano. Niektóre wykonano ręcznie, inne za pomocą koła wolnoobrotowego. Część wypalano w piecach ceramicznych, część w ognisku. Ceramikę tego typu, oprócz Messenii, znaleziono także w Koryncie, Prosymna, Korakou, Zygories, Orchomenos, Asine⁴³, Eutresis⁴⁴, Tirynsie. A. Evans napotkał ją w Knossos, inni badacze - na Cykladach.

Interesujący i symptomatyczny wydaje się fakt, że właśnie na Cykladach znaleziono najwięcej analogii do ceramiki z Messenii. Inne rodzaje naczyń, pochodzące z osad wczesnej epoki brązu w Messenii, uznajemy za typowe dla okresu kultury Korakou. Naczynia wykonane są z gliny brązowej, niebieskawej i zielonkawej, częściowo lub całkowicie pokryte angobą. Być może chodziło o upodobnienie ich do naczyń metalowych. Najpopularniejszy kształt, to tzw. sosjerki. Mogły one służyć - jak się sądzi - jako naczynia do wyrobu sera, lampy lub naczynia do picia. Znaleziono je m.in. w Zygories, Korakou, Orchomenos, na Leukas. Produkowano też naczynia zasobowe, znamy je m.in. z Zygories i Prosyma⁴⁵. Jeszcze inny typ, to dzbany z wydatnym dzióbkiem. Liczne analogie pozwalają na datowanie ceramiki tego typu na okres WH II.

Widoczny w osadach konserwatyzm, jak się wydaje, wynikał z izolacji ludności mieszkającej w Messenii. Warunki naturalne, przede wszystkim trudne do przebycia góry, tłumaczą to zjawisko. Chociaż nie można zaprzeczyć twierdzeniu Valmina, że Messenia w tym okresie miała bliższe związki z kulturami naddunajskimi. Wypowiada się pogląd o silnym oddziaływaniu kultur Cucuteni i Gumelnița⁴⁶; jednak sądzę, że nie należy zaniedbywać związków z kulturą Černavoda-Ezero⁴⁷. Pamiętać należy również o istotnych korelacjach między przemianami w Messenii i na obszarach kultury Korakou. Według C. Renfrew na Peloponezie można wskazać 74 stanowiska z cechami tej kultury. Plan Malthi ma cechy charakterystyczne dla planów osad kultury Korakou: luźno zgrupowane budowle, brak zainteresowania budowniczych wcześniejszymi konstrukcjami, domy podzielone na kilka pomieszczeń, budowle z absydą.

W planach niektórych budowli widoczne są zarysy megaronu. Termin „megaron” przejął dla egejskiej architektury pałacowej W. Dörpfeld od Homera, po rozpoznaniu sali z paleniskiem w Tirynsie⁴⁸. W moim przekonaniu problem megaronu nie sprowadza się jedynie do formy planu, ale także do jego funkcji. Chodzi o określenie specjalnego znaczenia niektórych pomieszczeń związanych z osobą „naczelnika” (a później władcy) lub mających także znaczenie religijne. Najstarszy megaron został odsłonięty w

⁴² C.W. Blegen, *Zygories. A Prehistoric Settlement in the Valley of Cleone*, Cambridge 1928, pl. IV, 3-8.

⁴³ O. Frödin, A. W. Persson, *Asine, Results of the Swedish Excavations 1922-1930*, Stockholm 1930, p. 21.

⁴⁴ H. Goldman, *Excavations at Eutresis in Beotia*, Cambridge 1931, p. 122 sq., pl. IV.

⁴⁵ C.W. Blegen, *Prosymna. The Helladic Settlement Preceding the Argive Heraeum*, Cambridge 1937, p. 186.

⁴⁶ Dimitrescu, *op. cit.*, p. 56-58; M.S.F. Hood, *Northern Penetrations of Greece of the End of EH and Balcan Chronology*, Duckworth 1973, p. 75-71.

⁴⁷ Renfrew, *op. cit.*, p. 221.

⁴⁸ W. Dörpfeld, *Das Megaron der Homerischen Paläste*, AM 24, 1899, p. 95 sq.

Troi I (dom 105), najbardziej interesujący - w Polichni⁴⁹. Z Łądu Greckiego budowle tego typu znamy z Lerna⁵⁰, Asine, Aten, Teb⁵¹. Pozostałości znalezione w leżącym w Azji Mniejszej Karataş sugerują, że megaron mógł być kryty dachem dwuspadowym⁵². Jak sądzą niektórzy, forma megaronu powstała w wyniku przekształcenia domów z absydą. Proces ten uchwycono w Karataş (domy 35/37, c-1, 71/7, c-2), ale także na obszarach leżących na północ od Grecji - np. w Vučedol, a także w samej Grecji, np. w Sesklo. Chociaż część badaczy sądzi, że forma megaronu wywodzi się z obszaru, na który oddziaływała kultura Arişud⁵³, ja jednak skłaniam się do innej teorii, według której do „wynalezienia” megaronu doszło niezależnie w różnych miejscach.

Możliwe, że obserwowane zmiany w planach domów następowały także pod wpływem zmian gospodarczych. Można sądzić, że w Malthi domy serii D w drugiej fazie były w większości warsztatami, domy serii B - to prawdopodobnie magazyny, zaś serii A - budowle mieszkalne. Znalezione w tej osadzie domy z dachówkami, przy braku dowodów zróżnicowania społecznego, mogły pełnić funkcję np. domów zebrania dla całej wspólnoty; podobnie jak, być może, miało to miejsce w Tirynsie, Troi II czy Vasiliki na Krecie. Jest to tym bardziej możliwe, że w osadzie żyło w tym czasie ok. 75 osób, zaś cała Messenia liczyła ok. 3 000 mieszkańców⁵⁴.

Przeptywowi nowych idei sprzyjał zapewne handel wymienny, jak się przypuszcza - podstawa utrzymania mieszkańców Malthi. Możliwe, że te właśnie kontakty znalazły odbicie w formie grobów. Groby skrzynkowe nawiązują do zwyczajów znanych z Ayios Kosmas; z kolei w Attyce spotykamy groby wykute w skale.

Sytuacja zmienia się w okresie WH III. Najbardziej rozpowszechnione naczynia mają dekorację malowaną szarą lub szarobrazową farbą. Powierzchnie naczyń, przed położeniem farby, pokrywano często żółtą gliną. Daje to charakterystyczny ciemny motyw na jasnym tle. Ornament malowany nawiązuje do znanego repertuaru wzorów: poziome pasy, siatki, kwadraty itd. Ornamentami tymi zdobiono naczynia przypominające kształtem dzwony. Pojawienie się tej ceramiki wyznacza wyraźną granicę między okresami WH II i WH III (kultura Tiryns)⁵⁵. Nowy typ naczyń był wykonany na kole szybkoobrotowym i odznacza się lepszą techniką wykonania. W początkowej, relatywnie krótkiej fazie okresu WH III, ceramika, ta zwana protominijską, jest znana z Argolidy, Koryntii, Beocji, Attyki, Focydy i Eubei⁵⁶. Później pojawia się także w północno-zachodniej Anatolii⁵⁷. Na niektórych stanowiskach w okresie jej pojawienia się można zaobserwować zniszczenia, ale nie jest to zjawisko powszechne. Część badaczy sugeruje, że ceramika ta towarzyszyła plemionom greckim.

W okresie średniehelladzkim (ŚH) nadal zwiększa się ilość osad w środkowym biegu Alfejosu. Zdecydowanie dominują osady obronne, np. Katakolon⁵⁸, Salmoni⁵⁹, być może Olimpia. Dalszemu rozwojowi ulega sieć osadnicza w obszarze nadmorskim leżącym między Alfejosem i Nedą. N. Yalouris przebadał w roku 1954 wielki tumulus -

⁴⁹ L. Barnabo Brea, *Polichni*, vol. I, Rome, 1964, p. 53 sq.

⁵⁰ J. Overbeck, *A Study in Early Helladic Architecture*, Cincinnati 1963, p. 46.

⁵¹ J. Warner, *The Megaron and Absidal House in Early Bronze Age Western Anatolia: New Evidence from Karatas*, *AJA* 83, 1979, p. 143-145.

⁵² E.B. Smith, *The Megaron and its Roof*, *AJA* 46, 1942, p. 99-109

⁵³ Dimitrescu, *op. cit.*, p. 57; J. Bouzek, *Bronze Age Greece and the Balkans: Problem of Migrations*, London 1973, p. 173.

⁵⁴ MME, p. 132.

⁵⁵ N.G.L. Hammond, *Grave Circle in Albania and Macedonia*, London 1973, p. 190-193.

⁵⁶ H.L. Thomas, *Near Easter, Mediterranean and Europe Chronology* [SIMA 17], Lund 1967, p. 83; MME, p. 4.

⁵⁷ O.T.P.K. Dickinson, *The Origin of Mycenaean Civilisation* [SIMA 49], Göteborg 1977, p. 17.

⁵⁸ Sperling, *op. cit.*, p. 82; Messenia I, p. 226; ADelt 1968, p. 162.

⁵⁹ ADelt 1960, p. 126; ADelt 1968, p. 171; Messenia I, p. 226.

o 50 m średnicy - leżący w okolicy Kato Samikon, wstępnie rozpoznał także pozostałości umocnień akropolii. Podobnie w Kakovatos, W. Dörpfeld odsłonił resztki umocnień na akropolii, zaś w dolnym mieście - ruiny domów mieszkalnych na planie prostokąta⁶⁰. Ich zgrupowanie wystąpiło na północno-zachodnim stoku wzgórza. W.A. McDonald i R. Hope Simpson twierdzą, że istniała także osada w Lepreon, znaleźli bowiem w tym miejscu duże ilości skorup ceramicznych.

Duże zgrupowanie osad obserwujemy między deltami Nedy i Kyparissi. Osady zajmowały obszar gór Tetra oraz doliny Soulima. Także dolina Pamiissosu wyróżnia się intensywnością osadnictwa. Z jej obszaru najlepiej poznaną osadą jest Malthi (fig. 6). Według odkrywcy nosiła ona już wtedy charakter miejski. Osada zajmowała obszar niewiele większy od tego, który należał do niej w okresie WH. Bardzo zwarta zabudowa została skoncentrowana w trzech miejscach rozdzielonych wolnymi przestrzeniami. Jak się wydaje, w zabudowie można wyróżnić dwie fazy odpowiadające okresowi ŚH I i ŚH II.

W pierwszej fazie domy posiadają jeszcze absydy na wprost wejścia, np. dom B 1-3 o skomplikowanym planie. W rzucie poziomym przypomina on dwa domy z absydą połączone ze sobą boczną ścianą. Długość tej konstrukcji wynosi 11,35 m, zaś szerokość 5,7 m. Ściany wykonano z dużych bloków kamiennych. Fugi wypełniono drobnymi kamieniami łączonymi gliną. W pomieszczeniu B1 uchwycono pozostałości po okrągłym palenisku. Leżało ono po zachodniej stronie, a nie w centrum pomieszczenia. Jak można sądzić, wyniknęło to ze względów konstrukcyjnych, bowiem w środku założenia w przeszłości była ustawiona kolumna (kolumny ?) podpierająca dach.

W drugiej fazie - tj. w okresie ŚH II - następuje istotna zmiana koncepcji urbanistycznej osady w Malthi. Przede wszystkim zostaje wzniesiony mur obronny o długości 420 m. Starano się otoczyć nim jak największy obszar, opierając podstawę fundamentu na skraju tarasów. Z tej przyczyny mur podnosi się i opada zależnie od ukształtowania powierzchni. Być może również względy techniczne spowodowały różnicę w grubości muru. W najszerszym miejscu miał on 3,55 m, a w najwęższym 1,6 m. Lico wewnętrzne i zewnętrzne wykonano z dużych kamieni, przestrzeń między nimi wypełniając drobnymi, łamanymi kamieniami. W niektórych miejscach do fortyfikacji włączono wcześniejsze budowle. Jak się wydaje, w kurtynie muru były dwie baszty. Do osady prowadziło pięć bram. Przypominają one konstrukcyjnie bramy z Myken i Tiryńsu. Bramy umieszczono w załomach nieregularnie biegnącego muru - co zapewne było podyktowane względami obronnymi. Główne wejście, bardziej monumentalne, leżało po wschodniej stronie. Taki wniosek wysunął Valmin, jednak wydaje mi się, że bardziej prawdopodobne byłoby założenie, że główne wejście znajdowało się po stronie zachodniej, przy budynkach A 61, 63. Najlepiej zachowana była brama południowa. Wzniesiono ją z dużych bloków. Wejście flankowały krótkie murki. Konstrukcja ta przypomina rozwiązanie zastosowane w Troi II.

Najwyższa część akropolii, otoczona dodatkowym murem, była gęsto zabudowana. Zabudowa ta została nazwana przez N. Valmina - pałacem. Kompleks „pałacowy” zajmuje obszar o rozmiarach 25 m x 20 m. Najważniejszą budowlą był dom A 1 (fig. 7). W jego wnętrzu znaleziono kamienną bazę, z czego wynika, że dach budowli był płaski. Przy północno-zachodniej ścianie pomieszczenia odsłonięto pozostałości po palenisku lub ołtarzu. Na solidnych, płaskich kamieniach, otoczonych mniejszymi, zachowały się pozostałości popiołu, fragmenty ceramiki adriatyckiej (!), ostrza obsydianowe oraz kawałki idoli glinianych. Po południowej stronie głównego pomieszczenia znajdowała się

⁶⁰ W. Dörpfeld, *Alt-Pylos*, AM 38, 1913, p. 111-114.

część mieszkalna. Natomiast obok niej - w pomieszczeniu A 7 - magazyn z pozostałościami pitosów. Na baczniejszą uwagę zasługują pomieszczenia A 19, 20, 21. Należą one do przejścia, którego bieg przypomina literę „S”. We wnętrzach znaleziono: fragmenty pitosów, kawałki obsydianu, odłamki muszli, igłę kościaną oraz fragmenty naczyń typu Kamares. Przed pomieszczeniami rozciągał się otwarty, wybrukowany obszar A 17. Jest rzeczą prawdopodobną, że w opisywanych pomieszczeniach znajdowały się warsztaty. Podobne przeznaczenie miały wnętrza 31-32. W rumowisku znaleziono odważniki, osetki, kamienne młotki, owalne kamienie do polerowania, kamienie żarnowe oraz odważniki. O ile wspomniane wyżej wnętrza nie posiadają charakteru wyspecjalizowanych warsztatów, o tyle ułożone w jednej linii pokoje A 41-43 były, zdaniem Valmina, przeznaczone na warsztaty garncarski i metalurgiczny - znaleziono tam m.in. znaczne ilości syderytu (!). Z kolei warsztaty 46 i 47 służyły, jak sądzę, obróbce kamieni. W kompleksie „pałacowym” znajdowało się również pomieszczenie mające charakter kultowy. Pokój A 15 pełnił prawdopodobnie funkcję repozytorium sakralnego.

We wschodniej części osady zlokalizowano duży obszar mieszkalny. W trakcie prac wykopaliskowych uchwycono także ulicę. Jest ona bardzo stroma, a jej szerokość wynosi ok. 1 m. Ulica łączyła niegdyś bramę C 38 w murze obronnym z bramą wiodącą do części „pałacowej”. Druga ulica - C 49 - dochodziła do budynku C 50-53. Poniżej jej poziomu znaleziono akwedukt. Prowadził on wodę do cysterny leżącej przy murze miejskim. Wodociąg o bardzo skomplikowanym planie biegnie wzdłuż południowej ściany kompleksu.

Przy południowej bramie Malthi znaleziono pozostałości domu (?) C 1-2 zwanego „sanktuarium kultu zmarłych”. Plan tej budowli odbiega od dobrze znanych schematów. Założono ją na planie nieregularnego czworoboku. Ściana o szerokości 0,6 m dzieliła go na dwa pokoje: zachodni, o rozmiarach 4,0 m x 4,5 m, i wschodni - 2,0 m x 3,0 m. Budowla była otwarta na południe, w stronę nekropoli. W obu pokojach odsłonięto kamienne bazy o średnicy 0,35 m. W obu pod ścianą działową zachowały się płaskie kamienie. Z obu także pochodzą duże ilości spalonego drewna. Przy ścianie zachodniej pomieszczenia C 1, odsłonięto grób dziecka (XXXVI). W „sanktuarium” odkryto duże ilości ceramiki różnych typów, oprócz tego fragmenty kamiennych noży, kawałki steatytu i piaskowca, a także odważniki z wapienia.

Cały szereg różnej wielkości budowli leżących po zachodniej stronie osady został rozpoznany jako kompleks magazynów. Stwierdzono fakt istnienia 15 pomieszczeń. Wszystkie mają wejścia od wschodu. We wszystkich znaleziono fragmenty pitosów. Dysponujemy także dowodami pozwalającymi przyjąć, że dach pomieszczeń był kryty dachówkami.

Do szczególnie interesujących należy dom B 108, 109, 110. Sądzić należy, że tam właśnie wytapiano metal. W głównym pomieszczeniu (109) o rozmiarach 5,0 m x 2,8 m, stał na kamiennej bazie o średnicy 2,0 m piec wykonany z gliny. Składem surowca był zapewne pokój 110, z którego pochodzą kawałki rudy żelaza, oraz kęsy ołowiu, żelaza i miedzi.

Patrząc na przemiany w planie Malthi, które, jak wiem, dokonały się w jednym czasie, odnosimy wrażenie, że rozlokowanie budowli musiało być wcześniej zaplanowane. Wydzielono najwyższą część wzgórza. Tam wzniesiono kompleks interpretowany jako budowla pałacowa wraz z warsztatami rzemieślniczymi, mającymi, być może, specjalne znaczenie dla handlu, czy też dla prestiżu władcy. Przy głównych bramach wzniesiono baszty obronne. Wydzielono miejsca dla mieszkańców, ustawiając domy blisko siebie. Cała osada posiadała wspólne magazyny. Cechą charakterystyczną dla Malthi jest istnienie trzech dużych, wolnych od zabudowy obszarów. W opinii Valmina

były to refugia dla zwierząt. S. Parnicki-Pudelko uważa, że zabudowa postępująca od muru obronnego w głąb osady nie mogła objąć całego terenu⁶¹. Zdaniem L. Press place ułatwiały komunikację w osadzie⁶², natomiast K. Majewski widział w wolnych od zabudowy obszarach miejsca zebrania rady starszych⁶³. Sądzę, że niezabudowane miejsca początkowo nie interesowały ludzi ze względu na warunki naturalne. Wychodzące na powierzchnię ziemi strome skały musiały być z nieproporcjonalnie dużym nakładem sił wyrównane, aby można było na nich postawić jakieś budowle. Dopóki Malthi nie była otoczona murem, dopóty wolne przestrzenie nie zaprzętały uwagi mieszkańców osady. Później, zależnie od funkcji leżących w pobliżu budowli, place były zapewne wykorzystywane do różnych celów. Po umocnieniu akropolii musiały być włączone w system funkcjonowania osady. Mogły więc służyć, zgodnie z poglądem Valmina, jako „refugia” dla zwierząt. Doskonale nadawał się do tego plac leżący blisko bram i zaopatrzony w wodę (obszar południowy). Możliwe, że plac północno-zachodni był zapleczem warsztatów rzemieślniczych. Trzeci plac - północno-wschodni - mógł pełnić funkcję miejsca zgromadzeń, a w razie niebezpieczeństwa - refugium dla okolicznej ludności. Tam także dokonywano wymiany towarów, co wydaje mi się podstawową funkcją tego miejsca.

O handlowym znaczeniu Malthi świadczą pośrednio duże ilości odważników znalezionych w osadzie. Były one wykonane m.in. z granitu i z hematytu. Kształty były prawdopodobnie związane z wielkością masy. Odważniki o kształcie sześciangu miały masę: 180,4-1032,6 g; inne, w kształcie kul: 4,5-493,9 g; półkuliste: 33,8-145 g, a te, które miały kształt stożka: 26,5-64,5 g. Wydaje się, że podstawowa jednostka masy nie była oparta na systemie dziesiętnym.

W okolicy Malthi natrafiono na pozostałości innych osad w: Veizei, Kastrotou Míla, Loutro, Siamu, Katsarou. W Mirou, na południowym stoku wzgórza, znajdowała się w okresie ŚH większa, prawdopodobnie obronna osada. Struktura jej murów jest podobna do tej, którą znamy z Malthi i Pylos.

W pasie leżącym między brzegiem morza a górami Aigalleonu zlokalizowano dotychczas 6 osad: Filiatra, Ayios Christoforos, Ayios Ioannis, Valta, Kastraki i Kanalos.

Pozostałości po osadnictwie z okresu ŚH, na które natrafiono w Pylos, nie łączą się w zrozumiałą dla nas całość (**fig. 8**). Powodem jest zwarta zabudowa pochodząca z późniejszego okresu. Wydaje się, że już w omawianym okresie akropola o średnicy 60 m była zabudowana. M. Rawson w roku 1959, przeprowadziła badania obszaru leżącego na zachód od tzw. bramy północno-wschodniej⁶⁴. Zlokalizowała w tym miejscu 25-metrowy odcinek muru. Wśród kamieni pozostałych po jego zniszczeniu, znalazła fragmenty ceramiki z okresu późnohelladzkiego I (PH I), więc sam mur musiał być wzniesiony w okresie ŚH. Badania wczesnohelladzkiej fortyfikacji w Pylos zakończył w roku 1962 W. G. Kittrege. Mur był posadowiony w wielu miejscach na calcu, na krawędzi tarasu, a jego szerokość wynosiła ok. 1,4 m. Prawdopodobnie wzniesiono go w identyczny sposób jak mur obronny Malthi. Natrafiono również na ślady napraw i uzupełnień. Leżąca na linii muru brama, miała dwie wieże. Znalezione poniżej poziomu użytkowego pałacu Nestora mury z okresu ŚH należały prawdopodobnie do budowli mieszkalnych. Były tam także magazyny - w roku 1960 poniżej poziomu korytarza 26

⁶¹ S. Parnicki-Pudelko, *Agora. Geneza i rozwój rynku greckiego*, Warszawa 1957, p. 17.

⁶² Press, *op. cit.*, p. 252.

⁶³ K. Majewski, *Kreta, Hellada, Cyklady. U kolebki cywilizacji europejskiej*, Warszawa 1963, p. 53-54.

⁶⁴ C.W. Blegen, M. Rawson, W. Taylour, P. W. Donovan, *The Palace of Nestor in Western Messenia*, vol. III, Princeton 1973, p. 8 sq.

odkryto fragmenty pitosów i mur szerokości 1,35 m. Interesującego odkrycia dokonano 15-20 cm poniżej podłogi wnętrza 97. Odsłonięto tam pozostałości grobu szybowego. Z trzech stron ściany szybu (rozmiary 1,53 m x 1,22 m) były obudowane płaskimi kamieniami, z czwartej - dużymi nieregularnymi płytami z wapienia. Na dnie szybu odsłonięto platformę wykonaną z płaskich kamieni, o rozmiarach 1,20 m x 0,47 m. W grobie nie znaleziono kości ludzkich, były natomiast drobne fragmenty kości słoniowej, paciorki z ametystu, karneolu i bursztynu, a także kawałki naczyń minijskich i tzw. ceramiki matowej. Badacze sądzą, że grób powstał po okresie ŚH III. Sądzą, że grób był wzniesiony w okresie ŚH III i nawiązuje do tradycji grobów szybowych, znanej także w Malthi.

Akropola w Pylos była oddzielona od tzw. dolnego miasta dodatkowym murem obronnym. Samą osadę, gęsto zabudowaną, również niegdyś otoczono murem obronnym. Znaleziono tam także duże ilości strzał oraz ceramiki średniehelladzkiej. Rysujący się na podstawie wykopalisk ogólny plan osady ŚH w Pylos - leżała na południowo-zachodnim zboczu wzgórza Englianos - wydaje się nawiązywać do dobrze znanego układu z Malthi⁶⁵.

W okolicy Pylos natrafiono także na cmentarzysko z okresu ŚH. Duży tumulus w Kapoureika zawierał pochówki pitosowe⁶⁶. W okolicy Platanos zlokalizowano dwa tumulusy oraz osadę. W roku 1962 K. Kouroniois zlokalizował interesujący grób w Koryfazion (Charatsari)⁶⁷. Jest to grób tolosowy o średnicy 6,0 m, bez dromosu. Ściany komory wykonano z łamanych kamieni. Wyposażenie grobu było bardzo bogate. Składały się na nie przedmioty ze złota, tzw. fajansu, oraz naczynia lokalnej odmiany stylu matowego. Ponieważ znaleziono tam również dzbanek z okresu PH I A, toteż tolos jest datowany przez C. Blegena na przełom okresu ŚH i PH. Oznacza to jednak, że tolos z Koryfazion jest najstarszą tego typu budowlą znaną z Grecji. Nie można wykluczyć, że jego forma nawiązuje do rozpowszechnionych w okresie ŚH tumulusów. W Ikalina odnotowano pozostałości murów cyklopich oraz ceramikę należącą do istniejącego tam kiedyś osiedla. Być może odkrytą na zachodnim zboczu nekropole należy łączyć z tą osadą.

W okolicy Ayios Nikolaos zlokalizowano siedem osad: Koukounara, Pila, Pila Viglas, Chilia Chora, Militiati, Romari, Gadhiti. W Methoni z okresu ŚH zachowało się niewiele pozostałości. Należą do nich fundamenty jednego budynku oraz ołtarza⁶⁸.

Więcej danych posiadamy z Rizomilo (Nichoria). W czasie wstępnych badań przeprowadzonych w tym miejscu w roku 1959 odkryto duże ilości ceramiki⁶⁹. Pozostałości paleobotaniczne dowodzą, że w średniej epoce brązu uprawiano figi, len, winną latorośl i oliwki. Osada, jak się wydaje, zajmowała najwyższą część wzgórza. Badania archeologiczne przekonują nas, że w Nichorii znano umiejętność wytopu i obróbki metalu - obszar V, sondáže L 23, FGop, Gqr, Fqr. Do tego samego „sektora przemysłowego” należą małe paleniska, może potrzebne do rozgrzewania tygli z miedzią i cyną. Jak wynika z analiz chemicznych, produkowany w Nichorii brąz zawierał dużą ilość cyny - 8%. Nadawało to stopowi dużą twardość. Zarazem stwierdzona zmienna ilość cyny w różnych próbkach (wahania wynoszą ok. 6%) dowodzi, że metale były łączone na miejscu. Jak ustalono miedź była wytapiana z malachitu i kuprytu⁷⁰.

⁶⁵ S. Iakovidis, *Royal Shaft Graves Outside Mycenae*, *The Antiquaries Journal* 6, 1981, p. 17-23; N.C. Wulkie, *Shaft Graves at Nichoria*, *The Antiquaries Journal* 6, 1981, p. 56-61.

⁶⁶ Messenia I, p. 239.

⁶⁷ C.W. Blegen, *An Early Tholos Tomb in Western Messenia*, *Hesperia* 23, 1954, p. 158-162.

⁶⁸ A.C. Choremis, *Altar on Nissakouli-Methoni*, AAA 1969, p. 10-14; Messenia III, p. 153; ADelt 1969, p. 145.

⁶⁹ Messenia I, p. 249.

⁷⁰ G. Rapp Jr., S.E. Aschenbrenner, W.A. McDonald, *Excavations at Nichoria in Southwest Greece*, Minneapolis

Jak wynika z przedstawionych tu materiałów, w okresie ŚH następuje w Messenii wyraźny wzrost liczby osad. Były one zakładane w pewnej odległości od morza. Wybierano tereny wyżej położone. Na wysokich wzgórzach zlokalizowano 45%, na niskich 32%; pozostałe znamy z terenów nizinnych. Być może na taką sytuację miały wpływ względy obronne. Istniejące różnice w usytuowaniu osad miały, jak sądzę, przyczynę w różnicach sposobu gospodarowania, np. hodowla wymagała dostępu do wody i pastwisk, zaś osady innego typu były położone przy szlakach handlowych. Osady starano się zabezpieczyć murami obronnymi, jednak nie wszyscy budowniczowie fortyfikacji byli mistrzami w swoim fachu. Liczne uszkodzenia murów widoczne w Malthi, Pylos czy Nichorii, przy budowie których nie uwzględniono naturalnych procesów erozyjnych, sugerują, że obwarowanie osad nastąpiło w wyniku nagłej konieczności.

Jak można zaobserwować, od okresu ŚH wyraźnie wzrasta także liczba centrów osadniczych, wokół których zakładano mniejsze osady. Wzrost liczby ludności prowadził niekiedy do walk wewnętrznych o hegemonię nad niektórymi obszarami - np. z chęci przejęcia części zysków wynikających z handlu, czy z potrzeby poszerzenia pastwisk. Mogła być też inna przyczyna, która, moim zdaniem, była decydująca: wycinanie w okresie ŚH dużych połąci lasów przybrzeżnych wydaje się wskazywać, że zaczynało brakować surowców potrzebnych do wytopu miedzi i produkcji brązu⁷¹. Sądzę, że produkcja metalu wymuszała także zmiany w strukturze społecznej, wymagała bowiem podziału pracy na większą niż dotychczas skalę. Po pierwszym okresie niepokołów sytuacja powoli, lecz systematycznie ulegała stabilizacji. Jeśli znajdujemy ślady zniszczeń, to są one trudne do badania, ponieważ mieszkańcy szybko usuwali ruiny, naprawiali domostwa i warsztaty. Rośnie też liczba ludności. Jakkolwiek szacunki Renfrew na temat liczby ludności Messenii w okresie średniohelladzkim wydają się przesadzone, to jednak może on mieć rację, gdy porównuje wielkość populacji w Lakonii, na Krecie i w Messenii. Jeśli zagęszczenie w Lakonii przyjmiemy jako 1, to odpowiednio na Krecie wyniesie ono 3, zaś w Messenii 5. Interesujące jest też spostrzeżenie wspomnianego badacza, że ok. 62% osad, które były założone w okresie WH, jest także zasiedlonych w okresie ŚH.

Osady były zgrupowane tylko w niektórych rejonach. Na północy jest to obszar doliny Alfejosu w jego środkowym biegu. Drugi obszar koncentracji znajduje się między deltami Alfejosu i Nedy. Tu osady leżały na szlaku handlowym. Dlatego trudno się dziwić że, w przeciwieństwie do doliny Alfejosu, były one założone na obszarze rolniczo mało atrakcyjnym. Być może właśnie w okresie ŚH należy szukać genezy przyszłej potęgi Pylos. Osada ta leżała na skrzyżowaniu handlowych dróg lądowych. Dzięki naturalnemu portowi zapewne partycypowała także w handlu morskim⁷². Kolejny obszar koncentracji leżał w dolinach aluwialnych tzw. pięciorzeczca. Nie wszystkie osady miały jednakowy status. Jak obliczono 24 z nich miały wyższą rangę. Stanowi to 21% wszystkich osad znanych ze średniej epoki brązu, a jedynie 26% osad leży na terenach rolniczych.

Cechą łączącą różne osady wzniesione w okresie ŚH - oprócz murów obronnych - jest występowanie wolnych przestrzeni wewnątrz osady. Początkowo wydawało się, że tzw. place są specyficznym elementem Malthi. Jednakże, jak wynika z nowszych badań, podobne niezabudowane przestrzenie występowały także w Pylos i Nichorii⁷³. We wszystkich znanych osadach średniohelladzkich zauważamy także grupowanie bu-

1978, p. 180 sq.

⁷¹ Hope Simpson, *op. cit.*, p. 240; Messenia I, p. 251.

⁷² Cf. R.B. Strassler, *The Harbour of Pylos 425 B.C.*, JHS 68, 1988, p. 198-200.

⁷³ Blegen et al., *op. cit.*, p. 4-7; McDonald, Rapp, Aschenbrenner, *op. cit.*, p. 113-130.

dynków o tych samych funkcjach w zwarte kompleksy. W jednym miejscu były skoncentrowane pomieszczenia magazynowe, w innym warsztaty rzemieślnicze, jeszcze w innym budynki mieszkalne. Zapewne prawidłowości te nie są przypadkowe. Takie rozplanowanie osady musiało wiązać się z organizacją pracy i życia. Wydzielanie kompleksu reprezentacyjnego wydaje się sugerować, że również różnice społeczne (majątkowe) znajdowały odbicie w planie osady. N. Valmin sądzi, że leżące w najwyższej części akropolu w Malthi budowle, otoczone dodatkowym murem, są rodzajem pałacu. L. Press widzi natomiast w tendencji do skupiania wewnątrz wokół dziedzińca jedynie etap, który dopiero w dalszym rozwoju doprowadził do wykształcenia architektury pałacowej.

Sądzę, że rozważając ten problem należy zwrócić uwagę na następujące elementy:

- kompleks budowli na szczycie był otoczony dodatkowym murem;
- w skład tego zgrupowania wchodziły pomieszczenia mieszkalne, sala reprezentacyjna, miejsce kultu, magazyn, warsztat;
- ta część osady miała prawdopodobnie własną nekropolę z lepiej zbudowanymi i wyposażonymi grobami.

Trzeba także podkreślić, że chociaż istnieją różnice w planie między pałacem w Pylos i budowlami w Malthi, to w obu konstrukcjach powtarza się ta sama idea grupowania pomieszczeń o tych samych funkcjach.

W osadach pochodzących z okresu ŚH znajdujemy znaczne ilości ceramiki nieznannej we wcześniejszym okresie. Niektórzy badacze sądzą, że założycielami tych osad byli nowi przybysze⁷⁴. Ich pochodzenie starano się ustalić poprzez dokładną analizę właściwych im form ceramicznych. Na podstawie rozprzestrzenienia ceramiki minijskiej i tzw. matowej, R. J. Buck i R. Howell starali się określić zasięg nowego osadnictwa⁷⁵. Ustalili oni również, że oba typy ceramiki występowały już w okresie WH III. Najwcześniejsze bowiem ślady szarej ceramiki minijskiej znaleziono w Lerna IV i Lefkandii faza 2. W okresie 2200 do 1900 p.n.e. miały do Grecji przybyć dwie fale najeźdźców. Za H. Schliemannem, który czerpał natchnienie z przekazów antycznych, nazwano nowych przybyszów Minjami. Osiedlili się oni również poza Grecją Lądową, na Cykladach. Nowe ludy przyniosły ze sobą nie tylko nowy rodzaj ceramiki, ale także inny sposób budowania i inny typ kultury duchowej⁷⁶. W dociekaniach na temat praojczyzny Minjów wskazuje się na północną Grecję lub północno-zachodnią Anatolię.

Dla niektórych badaczy przybycie nowych osadników łączy się ze zmianami etnicznymi, co, moim zdaniem, nie jest jednoznaczne. Zwolennikami teorii etnicznej byli J. B. Haley i C. W. Blegen. Teorię tę wzbogacił o nowy element J. Mellaart sugerując, że Minjowie to *de facto* proto-Grecy, którzy osiedlili się niegdyś w północno-zachodniej Anatolii, następnie przewędrowali do północnej Grecji, skąd drogą morską (!) opanowali całą Grecję⁷⁷. Inaczej ten problem widział L. R. Palmer. Uważał, że umiejętność produkcji ceramiki minijskiej przynieśli do Grecji Luwijczycy spokrewnieni z Hetytami. Teorię anatolijskiej genezy Minjów wydają się potwierdzać badania archeologiczne. Ceramika, w której możemy doszukać się cech charakterystycznych dla ceramiki minijskiej, została znaleziona w Beycesultan (warstwa XII-VI), w Akhisar-

⁷⁴ S. Marinatos, *Migrations in Explanation of the Cultural Change*, Duckworth 1973, p. 316; M.P. Nilssen, *The Prehistoric Migrations of Greek* [SIMA 1], Lund 1953, p. 1-8.

⁷⁵ R.J. Buck, *Middle Helladic Mattpainted Pottery*, *Hesperia* 33, 1964, p. 321; R.J. Howell, *Middle Helladic Terminology in the Light of Lerna and Lefkandi*, London 1970, p. 20 sq.

⁷⁶ Vermeule, op. cit., p. 72-77; P. Warren, *The Emergence of Mycenaean Palace Civilisation* [BAMS], p. 68.

⁷⁷ R.A. Crossland, A. Birchall, *Bronze Age Migrations in the Aegean Archaeological and Linguistic Problems in Greek Prehistory*, London 1973, p. 10-12; R. Drews, *The Coming of the Greeks*, Princeton 1988, p. 197-200.

Manisa i w Balikesir⁷⁸. W roku 1932 na fragmenty ceramiki minijskiej natrafiono także w Troi (warstwa VI).

Jak się wydaje, druga fala najeźdźców opanowała Cyklady: Delos, Keos, Syros i Tenos. Drogę wędrowki znaczą inny typ ceramiki, tzw. matowej. Choć ten rodzaj ceramiki występuje także w Grecji Łądowej, to jednak może być bliski ceramicie okresu WH. Nie rozstrzygnięto dotychczas problemu, kto używał ceramiki matowej. P. Persson uważał, że przybysze z Anatolii. G. Walter i H. Goldman wiązali jej występowanie z wędrownymi garncarzami, którzy jakoby mieli swoją bazę na Eginie. R. J. Buck zwraca uwagę na fakt, że wiele typów było długo użytkowanych oraz, że niektóre naczynia minijskie są zdobione w sposób charakterystyczny dla ceramiki matowej. Nie można więc, jak sądzę, wykluczyć i takiej możliwości, że ceramika matowa wykształciła się jako lokalna odmiana ceramiki powstałej w wyniku stopienia wpływów anatolijskich i cykladzkich.

W okresie ŚH widoczne są również wpływy z północy. Zaznaczają się one w rodzaju pochówków. Są to groby tumulusowe, z których najwcześniejszy został znaleziony przez W. Dörpfelda na Leukas i jest datowany na okres WH II. W Messenii najbardziej znane leżą w Peristeria, Papoulia i Malthi. Hammond uważa, że groby te są dowodem inwazji grup ludności idących z północy. Jedna z nich miała opanować Grecję od północy, druga, dopłynąwszy do Grecji południowej, rozpoczęła wędrowkę na północ.

Możliwe jest, jak myślę, także inne spojrzenie na problem migracji z północy. Rozwój i ekspansja kultury ceramiki sznurowej mógł spowodować ucieczkę części mieszkańców północnej Grecji, już to w głąb Grecji, już to do Anatolii. W Messenii małe grupy nowych przybyszów wędrowały wzdłuż wybrzeża, może także po szlakach handlowych biegnących dolinami rzeczny. Szlak tych wędrowek znaczący od okresu WH II nowe typy pochówków, szybko przejęte przez rodzimych mieszkańców. Początkowo grzebano zmarłych w obrębie osady. Trudno znaleźć przyczyny takiego zwyczaju. Być może, że oprócz niemożliwych obecnie do odtworzenia poglądów na śmierć, u podstaw leżały względy czysto praktyczne, np. obawa przed zniszczeniem czy też ograbieniem grobów przez wrogów; możliwe też, że niektórych zmarłych grzebano w osadzie podczas oblężenia. Faktem jest, że przeważają skromne groby jamowe. Poza osadami, początkowo bardzo rzadko, później coraz powszechniej, powstają tumulusy kryjące w sobie groby pitosowe. W tym czasie rzadko spotykamy groby szybowe. Zapewne należały one do osób o wyższym statusie społecznym. Sytuacja ulega zmianie w połowie okresu ŚH. Przemijają napięcia, społeczeństwo jest zamożniejsze, więc bogatsze staje się wyposażenie grobów. Powstają cmentarzyska poza osadami⁷⁹.

Procesy kulturowe, które zachodziły w okresie ŚH w całej Grecji, znalazły swoje odbicie także w Messenii. Zauważamy jednak pewne różnice, które być może wiązały się z położeniem tej krainy na szlakach handlowych. Większy wpływ na procesy zmian miały idee płynące z północy, bez pośrednictwa innych ośrodków. Stąd zapewne wynika zauważalne skokowe przemieszczenie wytworów kultury materialnej, np. form ceramicznych. Obok typów naczyń, których genezy domyślamy się na obszarach leżących na północ od Grecji, znajdujemy i takie, które poprzez cały szereg zmian dokonanych w Grecji, ale poza Messenią, dotarły do Messenii w formie ostatecznej. Niemały wpływ na zachodzące zmiany miały także kontakty z Azją Mniejszą. Oczywiście ceramika jest dla nas najbardziej namacalnym dowodem zmian kulturowych, trzeba jednak pamiętać, że nie zawsze zmianie form ceramicznych towarzyszy zmiana gospo-

⁷⁸ D. French, *Migrations and „Minyan” Pottery in Western Anatolia and Aegean*, London 1973, p. 25.

⁷⁹ Cf. G.C. Nordquist, *A Middle Helladic Village Asine in the Argolis*, *Boreas* 16, 1987, p. 91-106.

darowania i struktury społecznej. Jak wynika z badań przeprowadzonych w Messenii (choć wiele spraw pozostaje jeszcze niejasnych), kraina ta była raczej obszarem przyjmowania i stapiania się wpływów. Jednak okres ŚH ma istotne znaczenie w kształtowaniu się takiej organizacji osadnictwa oraz typów gospodarowania, a co za tym idzie i struktury społecznej która poprzedziła późniejsze królestwo Nestora, stanowiła bazę i punkt wyjścia dla wytworzenia nowych typów organizacji królestwa typu mykeńskiego.

Skróty użyte w artykule

BAMS	British Association for Mycenaean Studies, Cambridge 1977
Messenia I	W.A. McDonald, R. Hope Simpson, <i>Prehistoric Habitation</i> , in: <i>SW Peloponnese</i> , AJA 65, 1961, p. 221-260.
Messenia II	W.A. McDonald, R. Hope Simpson, <i>Further Exploration</i> , in: <i>SW Peloponnese 1962-3</i> , AJA 68, 1964, p. 229-245.
Messenia III	W.A. McDonald, R. Hope Simpson, <i>Further Exploration</i> , in: <i>SW Peloponnese 1964-8</i> , AJA 73, 1969, p. 123-177.
MME	W.A. McDonald, G.R. Rapp Jr. eds., <i>Het Minnesota Messenia Expedition. Reconstructing a Bronze Age Regional Environment</i> , Minneapolis 1972

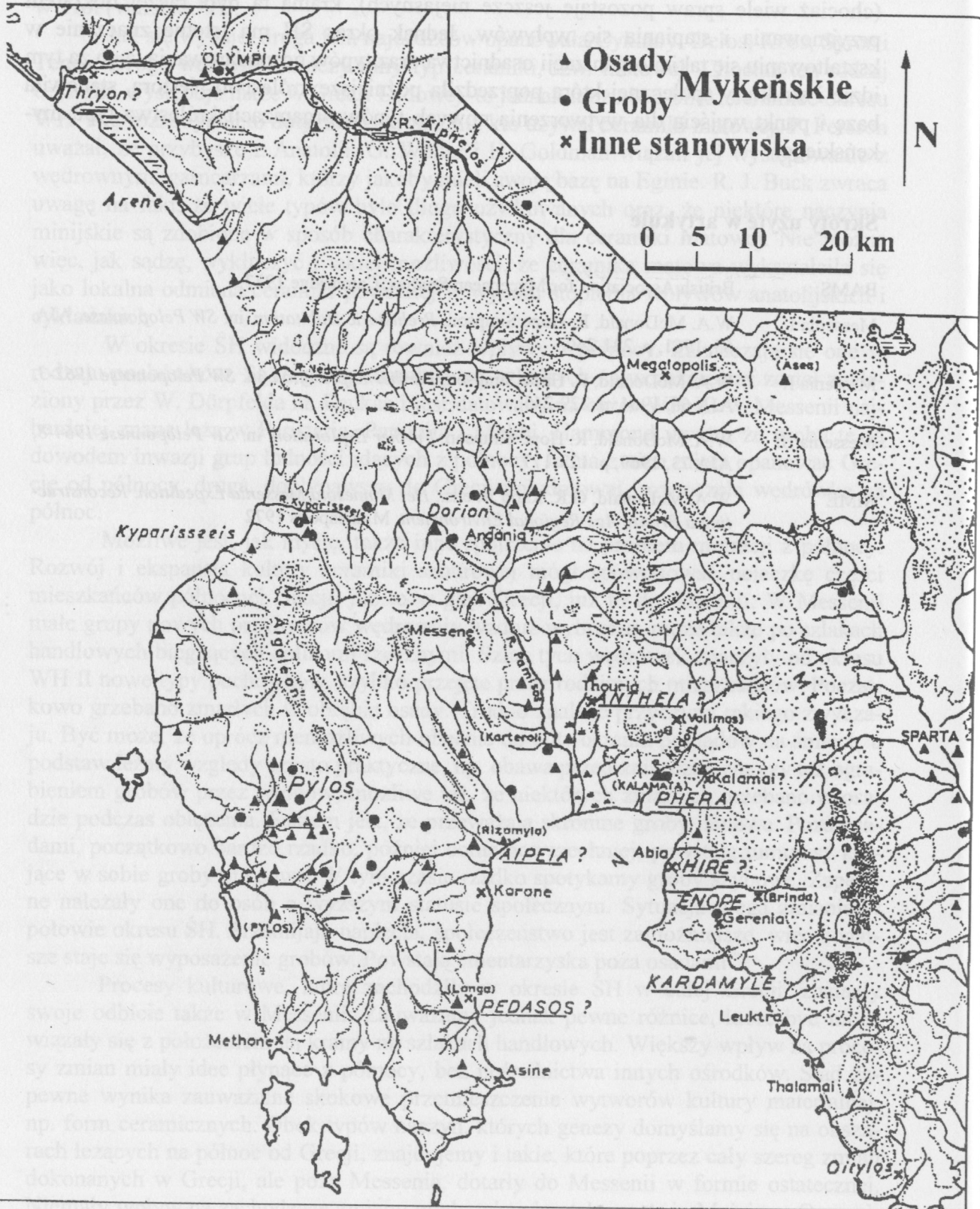

Fig. 1. Mapa południowo-zachodniej części Peloponezu
(opracowana na podstawie R. Hope Simpson, *The Seven Cities Offered by Agamemnon to Achilles*, BSA 61, 1966, fig. 1)

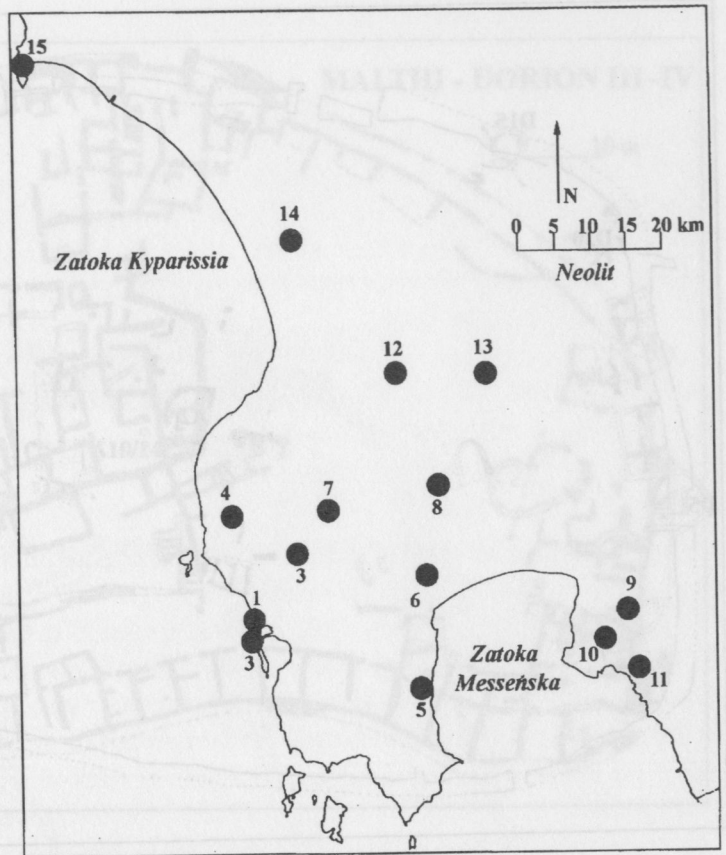

Fig. 2. Stanowiska neolityczne w Messenii (opracowane na podstawie MME, fig. 8-11):

- 1-Petrochorii, 2-Grota Nestora, 3-Chora, 4-Valta,
- 5-Longa, 6-Velika, 7-Plesiadha, 8-Vournazi,
- 9-Piadhia, 10-Kambos, 11-Kardhamili, 12-Loutro,
- 13-Vasiliko, 14-Lepreon, 15- Ayios Andreas

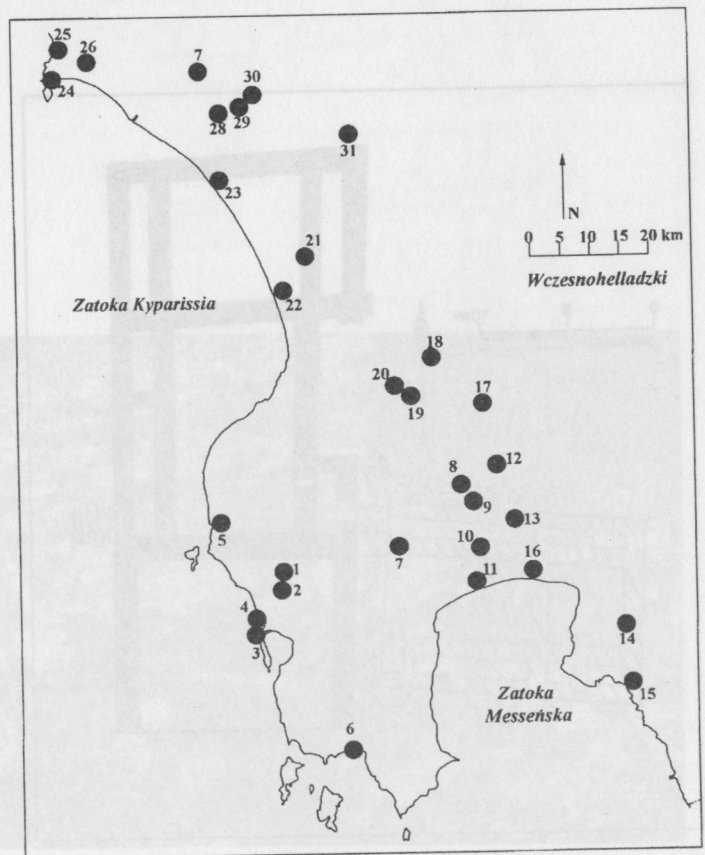

Fig. 3. Osady wczesnohelladzkie (opracowane na podstawie MME, fig. 8-12):

- 1-Chora, 2-Pisaski, 3-Petrochorii, 4-Osmanaga,
- 5-Gargaliani, 6-Finikous, 7-Strefi, 8-Lambaina,
- 9-Aristodhomion, 10-Mavromati, 11-Messini,
- 12-Kamaria, 13-Ellinika, 14-Pigadhia, 15-Kadhamili,
- 16-Kalamata, 17-Loutro, 18-Mandhara, 19-Vasiliko,
- 20-Kokla, 21-Lepreon, 22-Yannitsochorii, 23-Kato Samikon,
- 24-Ayios Andreas, 25-Skafidhia, 26-Ayios Ioannis,
- 27-Strefi, 28-Makrisia, 29-Olimpia (Altis),
- 30-Olimia (Nowe Muzeum), 31-Aspra Spitia

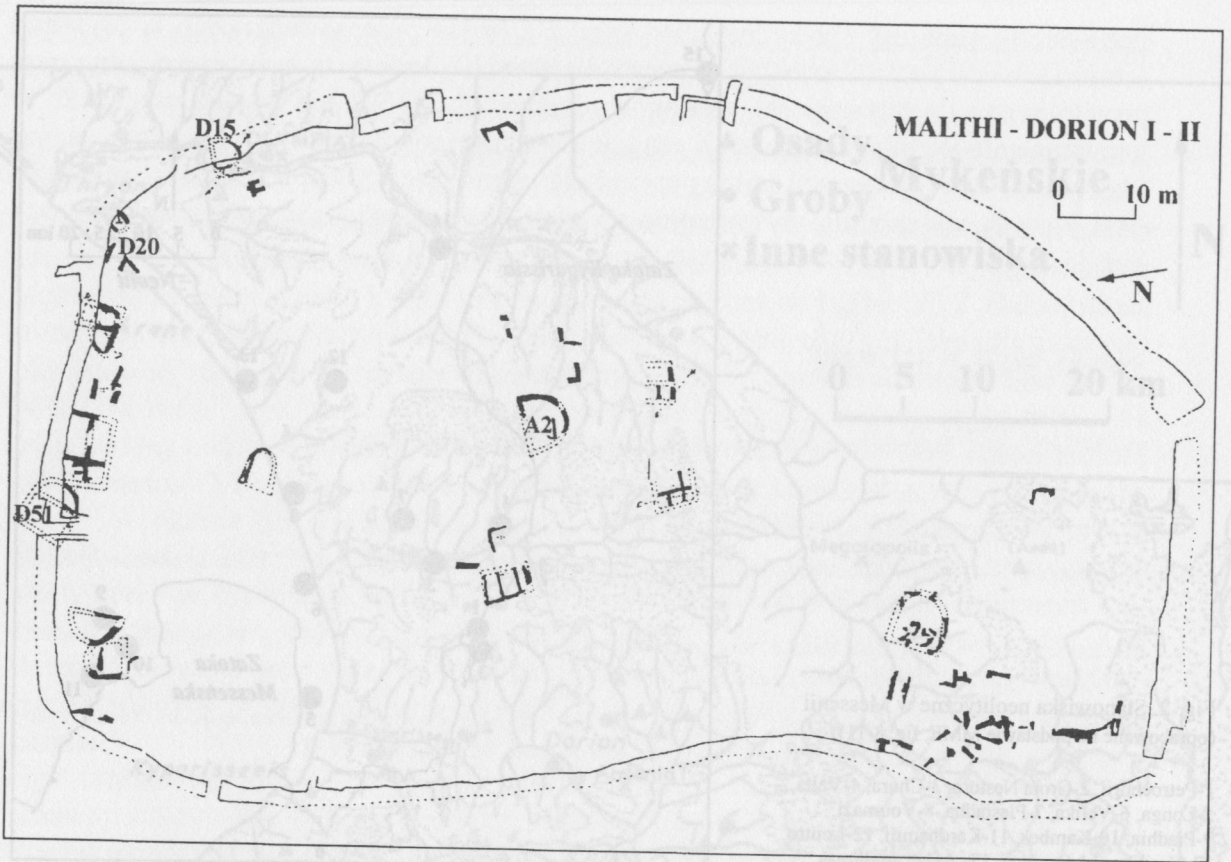

Fig. 4. Plan osady Malthi-Dorion w pierwszym i drugim okresie osadniczym (wg M.N. Valmin, *The Swedish Messenia Expedition*, Lund 1938, plan II)

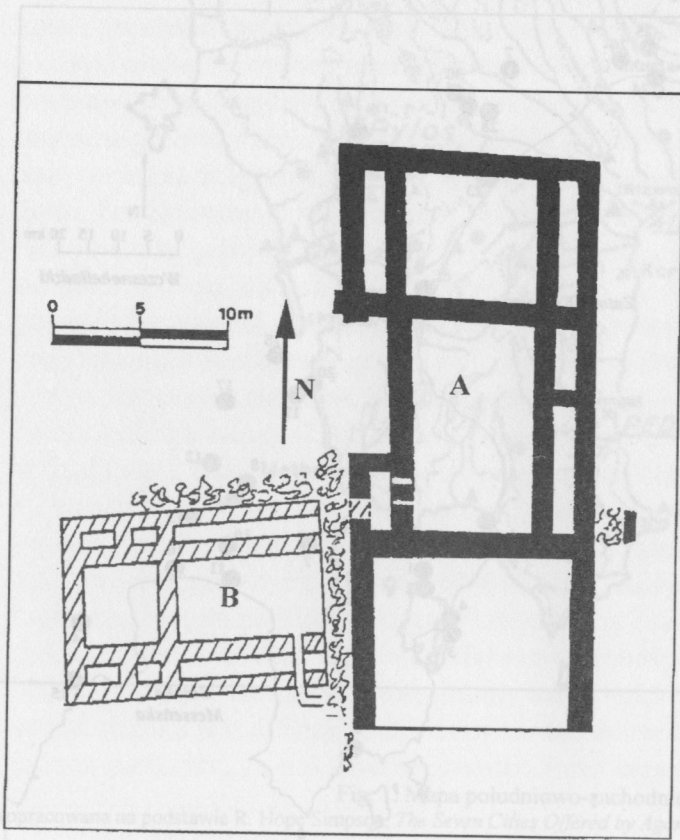

Fig. 5. Megaron A i B w Akovitika (opracowane na podstawie: S. Hiller, *Early and Late Helladic „Megara”. Questions of Architectural Continuity in Bronze Age Greece* [SIMA 76], Göteborg 1986, fig. 14)

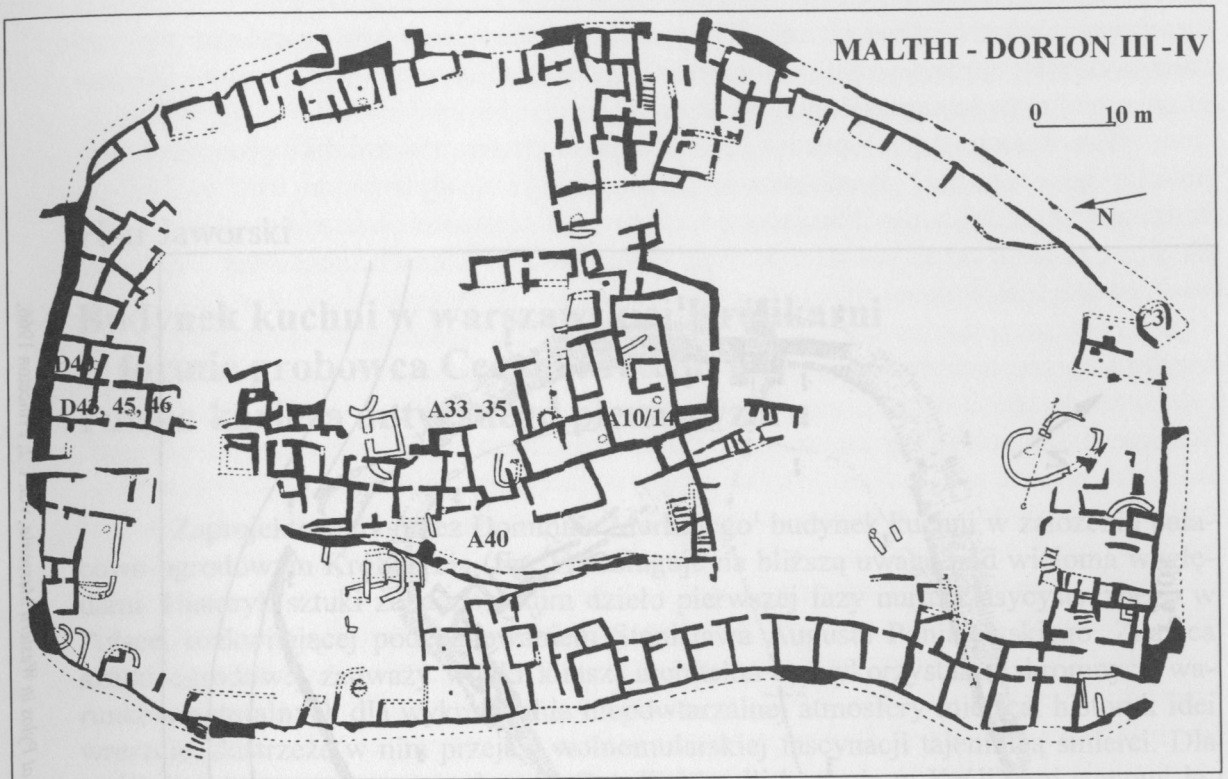

Fig. 6. Malthi-Dorion w III i IV okresie osadniczym (wg Valmin, *op.cit.*, plan III)

Fig. 7. Malthi-Dorion, megaron A 1 (wg Valmin, *op.cit.*, fig. 19)

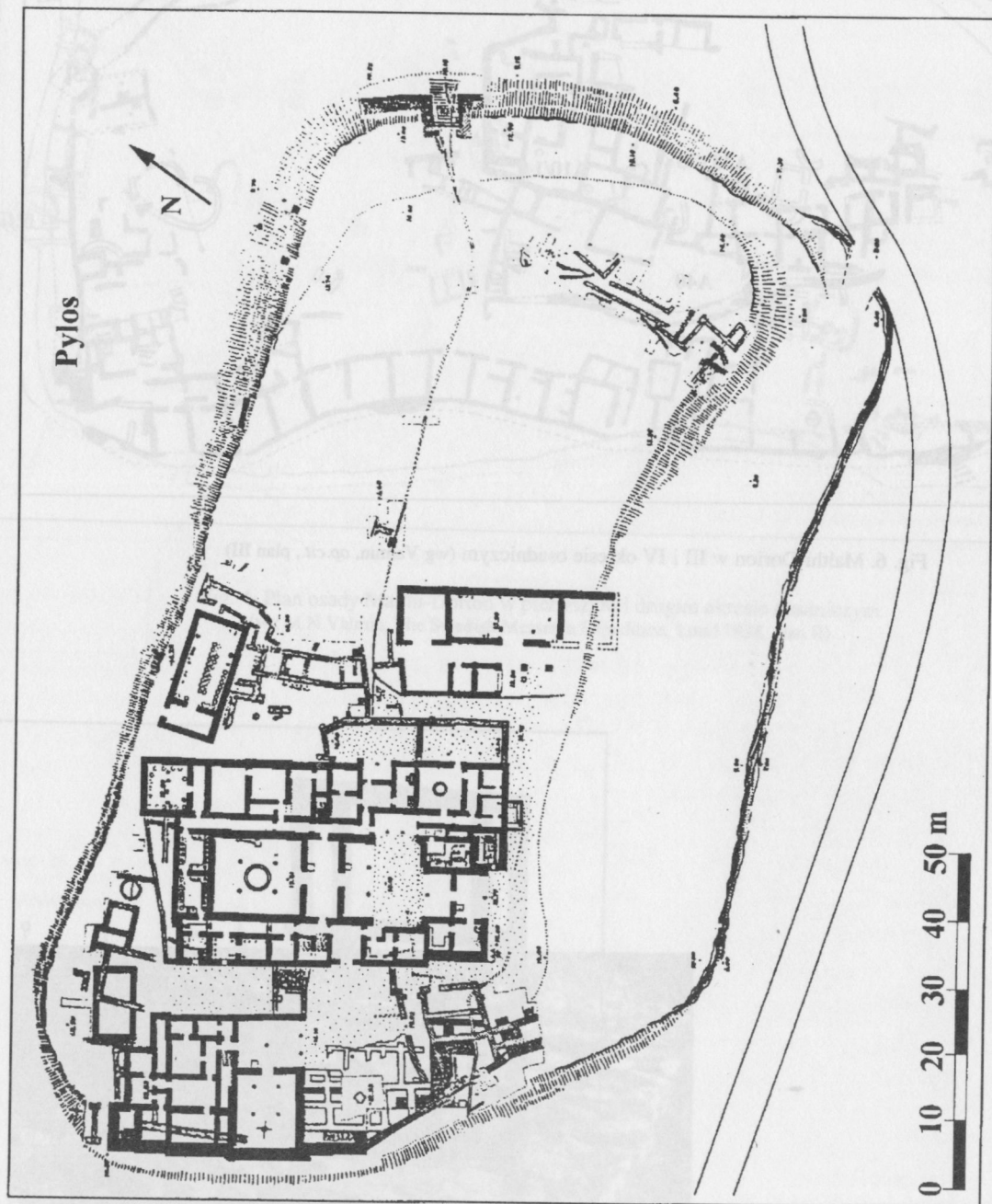

Fig. 8. Pylos - akropolis i dolne miasto (wg C.W. Blegen et al., *The Palace of Nestor at Pylos in Western Messenia*, vol. 1, 2, Princeton 1966, fig. 416)